

't Inschrien

Oudheidkamer Twente

vierendertigste jaargang nr.3, juli 2002

kwartaaluitgave van het

VAN DEINSE INSTITUUT

'T INSCHRIEN

VAN DEINSE INSTITUUT - TWENTSE ACADEMIE VOOR STREEKCULTUUR

*Een inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.***Redactie:**

A.J. Bolusset-Brunt, Mirabeau/Delden
 H. Hagens, Almelo
 H.A. Kleerebezem, Borne
 J.J.H. Meijer, Hengelo
 A.L.A. Wevers, Hengelo
 Eindredacteur:
 M. Paskamp-van Santen, Mander

Administratie:

Van Deirse Instituut, Het Elderinkshuis
 De Klomp 35, 7511 DG Enschede
 Tel. 053-4334577

Website: <http://www.obd.nl/deinse.htm>

Postrekening nr. 7460146
 Rabobank Enschede rek nr. 31.67.32.311,
 t.n.v. penningmeester Van Deirse Instituut

Aanleveren kopij

Artikelen voor 't Inschrien (zo mogelijk)
 aanleveren op **diskette** mét **uitdraai** en
 vermelding formaat.

Redactieadres:

M. Paskamp-van Santen,
 Vleerhoeksweg 13, 7663 TK Mander.
 Tel. 0541-680470

Overname van de inhoud, in welke vorm dan ook,
 is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming
 van de redactie.

Grafische vormgeving & Druk: SOWECO Almelo.

[ISSN 0166-3984]

INHOUD

- Uit het Elderinkshuis
 - *Aukje Krommendijk* 1
- Jaarthema 2002:
 'Twente rond 1800'
 - *Redactie* 5
- Jaarthema 2002:
 Sofia .F. van Rechteren, vrouwe
 van Almelo
 - *A.J. Mensema* 7
- Een signet van de havezete
 Weleveld?
 - *J.H. Wigger* 14
- Is het nou Almelo of toch
 Oldenzaal?
 - *Joop Sybrandi* 16
- Putten: traditionele watervoor-
 ziening in Twente
 - *Everhard Jans* 17
- 'Eene hoogst zeldzame penning'
 - *J.E. Gieskes* 24
- De Nikètèmpel in Athene inspira-
 tiebron voor de waterstaatskerk in
 Hengelo
 - *Zeno Kolks* 27
- Albert Groll, richter en rent-
 meester te Lage
 H.D.J. Krikke & K. van Veen 30
- Boekennieuws 37
- Mededeling betr. Usseleres 39

...uit het Elderinkshuis

Personalia

Er valt weer veel te vertellen, waar zal ik eens mee beginnen? Of met wie, dat kan ook. Eerst iets over personalia dan maar? In het vorige *Inschrien* heb ik twee nieuwe Jannen op het VDI bij u geïntroduceerd, deze keer doe ik er nog eentje bij. Jan Morsink wordt bestuurslid/portefeuillehouder voor de museale collectie. Ik denk dat Jan voor de meesten van u geen onbekende is. Al vele jaren lang is deze fervente Enschedeër lid van de Vereniging 'Oudheidkamer Twente'. Hij is ook degene geweest die onlangs de restauratiekosten van het schilderij 'De Brulfteneugers' voor zijn rekening heeft genomen. We kunnen rustig stellen dat het wel en wee van de collectie hem zeer na aan het hart ligt. Als portefeuillehouder wordt hij in het bestuur de opvolger van Frans Roeloffzen die aangegeven heeft langzamerhand wat te willen afbouwen. Frans blijft wel vice-voorzitter van het VDI en voorzitter van de Ver. 'Oudheidkamer Twente'. Daar kom ik verderop nog op terug.

Afscheid dr. A.D. Verlinde

We kunnen dus iemand welkom heten maar we moeten ook afscheid nemen. Op 18 april j.l. zette Ad Verlinde officieel een punt achter zijn loopbaan als provinciaal archeoloog. Ruim 30 jaar lang was hij voor de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, kortweg ROB, bezig de grond in Overijssel af te speuren en om te wroeten op zoek naar sporen van vroegere bewoners. En hij heeft daarbij heel wat boven water weten te krijgen, of liever gezegd boven de grond. De tastbare herinneringen uit de Twentse grond bracht hij onder in het depot van het Rijksmuseum Twenthe. Dat depot beheerde hij zelf, wat dat betreft was hij onder zijn collega's een uitzondering. Hij kan met veel plezier en deskundigheid vertellen over de objecten in zijn Twentse verzameling. Wie van u wel eens een lezing van hem heeft aangehoord zal dat met mij eens zijn. Overigens, die Twentse verzameling bestaat uit twee delen: één deel, de objecten afkomstig uit opgravingen, is eigendom van het Rijk. Het andere deel, de vondsten, is eigendom van de Ver. Oudheidkamer Twente. Die verdeelsleutel is ooit in het grijze verleden gemaakt en geldt nog steeds. In het depot staan de objecten echter gezellig naast elkaar, ze vormen immers samen het Twentse bode-

Bij de omslag: N.H. Waterstaatskerk te Oldenzaal

Zilveren medaillon op gedenkboek [1909]. (Historisch Museum Palthe-Huis)

marchief. Ad heeft alle objecten beschreven, geregistreerd en gedocumenteerd waardoor de verzameling makkelijk toegankelijk is en het eigendom administratief vastligt.

Tijdens de afscheidsbijeenkomst op het ROB in Amersfoort klonken dankbare en lovende woorden aan het adres van Ad Verlinde. Tot zijn schrik werd hij zelfs geridderd door de burgemeester van Amersfoort. Zijn harnas rinkelt er nog zachtjes van na, schreef hij onlangs.

In zijn afscheidsspeech wees hij nog eens op alles wat de afgelopen 30 jaar in archeologisch opzicht tot stand is gekomen en de vele hiaten, ook in Twente, die dringend aangepakt moeten worden.. Werk voor zijn opvolger die wellicht een andere methodiek zal gebruiken. En die zich in ieder geval niet gaat bezighouden met het beheer van het depot. Daar zullen we samen met het Rijksmuseum Twenthe zelf voor moeten zorgen.

Wie denkt dat Ad Verlinde nu tevreden achterover kan gaan leunen heeft het mis. Hij zal nog regelmatig op het ROB aanwezig zijn om 'oud onderzoek' uit te werken. Ik schat zo in dat we nog wel wat publicaties van hem tegemoet kunnen zien. We hebben hem ook de toezegging ontfutseld dat we onze jarenlange samenwerking officieus nog een poosje zullen voortzetten en dat we in voorkomende gevallen best een beroep mogen doen op zijn enorme kennis over het verleden van Twente. Het zal u niet verbazen dat we hem gevraagd hebben als panellid op het symposium over typisch Twents; hij heeft inmiddels toegezegd z'n (archeologisch) steentje te zullen bijdragen aan een objectieve interpretatie van ons Twentse verleden.

De Ver. Oudheidkamer Twente en het VDI zijn Ad zeer dankbaar voor zijn jarenlange zorg voor de archeologische verzameling. En voor het feit dat hij meermalen pal heeft gestaan voor het behoud van die verzameling in Twente. Als blijk van dank en waardering droeg het VDI bij aan een prachtig afscheidsgeschenk: een 17de eeuws boekwerk van dr. Johan Picardt, een hartewens van Ad Verlinde. En natuurlijk een fles wijn, want bij het consumeren daarvan leest zo'n boek veel prettiger.

Symposium

Ik noemde al het komende symposium waaraan in het vorige nummer van 't Inschrien uitgebreid aandacht is geschonken en waarvan ik u op de hoogte zou houden. De officiële titel is geworden : 'Hoezo Typisch Twents?!'; de datum zaterdag 28 september a.s. van 12.30 uur tot 17.00 uur; de locatie De Vrijhof op het terrein van de Universiteit Twente te Enschede. De Commissie Streekcultuur van het VDI heeft inmiddels het programma voor die middag uitgestippeld. Er zullen drie inleiders hun zegje doen over het al dan niet bestaan van een eigen Twentse cultuur, te weten André Hottenhuis, Dick Schlüter en Gerard Rooyackers. Ik laat hun titelatuur maar even achterwege. Arnold Fortuin krijgt de functie van dagvoorzitter en zal er op toezien dat een ieder gelijkelijk aan het woord komt. Hij zal ook de discussie leiden tussen het

publiek in de zaal en de panelleden achter de tafel: Ad Verlinde, Frank Löwik en Everhard Jans.

Op de middag van het symposium krijgen streekculturele organisaties de gelegenheid zich te presenteren in de foyer van de Vrijhof. Zodoende kunnen we over en weer contacten leggen of al bestaande banden verstevigen.

De commissie werkt met plezier aan de voorbereidingen van het symposium en hoopt op een goede discussie over de streekcultuur van Twente, zowel in het verleden als in het heden.

En ik moet zeggen, ik vind het niet niks als je zelf, als Twentse Akademie voor Streekcultuur, vraagtekens durft te zetten bij de uitgangspunten en het gedachtengoed van je eigen organisatie.

Jaarvergadering

Op 13 mei j.l. hield de Ver. Oudheidkamer Twente haar jaarvergadering in de Renatakerk in Enschede. In een constructieve sfeer werden het jaarverslag en de financiële stukken besproken en goedgekeurd. Verder kwam aan de orde de eerder voorgestelde fusie tussen Oudheidkamer en VDI. Het bestuur stelde voor de discussie daarover voorlopig in de ijskast te stoppen en de leden gingen daarmee akkoord. Ook de plannen t.a.v. het Environ, het te realiseren nieuwe museum in Enschede, werden besproken en door de voorzitter toegelicht. Wat er op neerkwam dat er nog niets met zekerheid over te melden valt. Hoewel, als het museum er komt dan is de locatie bekend: de oude textielfabriek van Roozendaal, middenin de door de vuurwerkramp getroffen wijk De Roombeek. Het pand Roozendaal heeft de explosies min of meer overleefd en is inmiddels aangemerkt als Industrieel Erfgoed. De verbouwing van dit monument tot onderkomen van meerdere culturele instellingen zal een lieve duit gaan kosten. Maar dat schijnt het probleem niet te zijn. Veel moeilijker zal het worden genoeg geld te vinden voor de exploitatie van het nieuwe museum, waarin Museum Jannink, Natuurmuseum Enschede en Van Deinese Instituut gaan samenwerken.

Het bestuur had bij de convocatie al aangegeven dat secretaris Egon Wevers en penningmeester Eltjo Kok aftredend en niet herkiesbaar waren. In hun plaats werden benoemd Jan de Vries en Jan de Winter, beiden collectie-medewerkers van het VDI. U zult begrijpen dat ik wel ingenomen ben met de komst van deze twee heren in het bestuur van de Oudheidkamer Twente. Frans Roeloffzen blijft, zoals gezegd, voorzitter.

Schilderijen

We hebben het in deze rubriek al vaker gehad over de kostelijke verzameling schilderijen van de Oudheidkamer Twente/Van Deinese Instituut. En hoe hard die verzameling toe is aan conservering of restauratie. We hebben een lijst opgesteld van schilderijen die als eerste in aanmerking zouden moeten komen voor een opknapbeurt.

Schilder: L.J. Bruna

Bovenaan dit lijstje staan vier schilderijen van L.J. Bruna, de schilder die in de 19de eeuw als geen ander Twentse taferelen wist vast te leggen. Vijfde op de lijst is het portret ten voeten uit van een jager, een groot anoniem doek uit 1642. De afgebeelde persoon was destijds waarschijnlijk de eigenaar van havezate Het Everlo. Restauratie van deze vijf schilderijen tezamen gaat ongeveer 15.000 euro's kosten. Goed, we hebben flink lopen leuren met onze lijst met als gevolg dat de provincie Overijssel inmiddels tweederde van het bedrag heeft toegezegd aan het VDI, die de verzameling beheert. Voorwaarde is wel dat we een medefinancier vinden. Of meerdere, dat mag natuurlijk ook. Het zier er naar uit dat we die gevonden hebben in de Foundation Jordaan-Van Heek. Met deze bijdrage zijn we er zo ongeveer, er blijft een restbedrag-

je over waarvoor we nog sponsors zoeken. Wanneer deze vijf schilderijen opgeknapt zijn dan kom ik wel weer uw aandacht vragen voor de volgende op mijn wensenlijst. En ondertussen, in de tijd dat de schilderijen weg zijn om gerestaureerd te worden, zal ik mijn best doen een behoorlijke expositieruimte te vinden om te laten zien hoe mooi ze zijn geworden. Het welzijn van de schilderijen van Bruna ligt mij, als uitgesproken Bruna-fan, na aan het hart. Ik moet natuurlijk objectief blijven, alle schilderijen in de verzameling hebben aandacht en zorg nodig. Daarbij mag ik me niet laten leiden door persoonlijke voorkeuren en ik probeer dat ook niet te doen. Gelukkig kan altijd advies gevraagd worden aan echte deskundigen die helpen de culturele en soms artistieke status van een schilderij te beoordelen. Maar kijk nou eens naar dat prachtige kleine schilderij, dat bekend is als 'Handhaspelwerk in de tijd van de huisindustrie'. Het is een echte tranentrekker. Afgebeeld is een nogal armoedig interieur met daarin een sjofel geklede man die bezig is met haspelen, het maken van strengen van gesponnen garen. Hij kijkt met een wanhopig berustende uitdrukking de toeschouwer aan in plaats van dat hij een beetje let op wat hij aan het doen is. In zijn mondhoek hangt een pijpje, er komt geen rookpluimpje uit. Naast hem op de grond zit een klein meisje, zijn dochtertje waarschijnlijk, dat hem een volle klos garen wil aanreiken. Ze is armoedig gekleed en kijkt ook niet echt vrolijk. Het hele interieur is somber en donker van kleur. Door het raam valt wat stoffig licht naar binnen. Dit schilderij logenstrafte onmiddellijk de gedachte dat het vroeger allemaal zoveel beter en mooier was. En het heeft niets romantisch ook al is het gemaakt in de tweede helft van de 19de eeuw. Een poosje geleden hing het schilderij op een tentoonstelling van het Maritiem Museum in Rotterdam, ter illustratie van de sociale omstandigheden van Nederlandse emigranten in de 19de eeuw.

Uitnodiging

Tot slot vraag ik nog een keer uw aandacht voor de inloopmiddagen van het VDI. Elke eerste dinsdagmiddag van de maand hebben we een koffiemiddag waarop u van harte welkom bent. De middagen zijn bedoeld om de contacten met allen die zich betrokken voelen bij het VDI te verstevigen. Meestal houdt een van de medewerkers een praatje over zijn of haar bezigheden. Niet zelden is dat een kleine lezing want de medewerkers zijn bijna allemaal specialisten op hun gebied. De moeite waard dus. Maar u mag natuurlijk ook zomaar wat teuten met elkaar over bijvoorbeeld de verkiezingen en het weer, uit 'olde kunnigheid' zullen we maar zeggen.

Aukje Krommendijk

VAN DE STREEKTAALCONSULENT

Twents anno 2002

Er is de laatste jaren veel veranderd ten aanzien van de waardering van onze Twentse taal. Meer en meer komen mensen tot de overtuiging, dat het beheersen van die taal een meerwaarde heeft die verder strekt dan de boerenrevues. Toch betekent dit niet, dat we nu achterover kunnen leunen en zelfgenoegzaam kunnen toekijken, integendeel! Ondanks alle positieve aandacht van de laatste jaren wordt onze taal bedreigd in haar voortbestaan. Aan die bedreiging in het voortbestaan zijn wij, Twentenaren, voor een groot deel zelf debet. Een tweetal redenen wil ik hieronder uiteenzetten.

Tot aan het begin van de 20e eeuw werd in Twente door nagenoeg iedereen Twents gesproken. Globaal gezien: alleen de notabelen en ambtenaren bedienden zich van de Nederlandse taal. In de jaren 30 kwamen allerlei plaatselijke toneelverenigingen en revuegezelschappen opzetten die zich bedienden van de Twentse taal. De spreektaal werd hier gebruikt als geïntaal. Na de oorlog werd alom de opvatting gehuldigd, dat het kunnen spreken van 'Algemeen Beschaafd Nederlands' ontzettend belangrijk was. Het spreken van een streektaal werd als 'plat' en onwenselijk beschouwd. Veel Twentse ouders, die zelf de Twentse taal nog uitstekend beheersten, deden hun uiterste best hun kinderen Nederlandstalig op te voeden. Ondertussen bleven vele revuegezelschappen het Twents hanteren, waardoor een beeld ontstond waarbij het Twents werd geassocieerd met boerenzakdoeken, kijvende boerinnen, mestgeur, wapperende decors en een hoop dom 'genöal'. Voor zowel autochtoon als allochtoon kan het Twents daarom worden beleefd als een niet-serieuze taal, een taaltje wat je gebruikt bij bruiloften en partijen en als je in revues een paar domme boeren moet neerzetten; kortom Twents is dom. Ook een TV programma als 'Regio-tap' van RTV Oost komt mijns inziens de status van de streektaal niet ten goede. Geen weldenkend mens neemt de man serieus die zich kleedt in een tiggervel, zich laat assisteren door een travistiet en allerlei banale onzin uitkraamt in één of ander verbasterd Nederlands dat door moet gaan voor één of ander Overijsselse streektaal. Deze niet-serieuze benadering kan doorwerken in de beleving van de Twentse taal. En dan nog een reden voor de bedreiging van de Twentse taal: wat doen wijzelf actief aan het doorgeven van het Twents? Spreken wij nog Twents met onze (klein)kinderen, broers, zussen, kennissen, enz.? Vaak wordt met de ouders nog wel Twents gesproken, maar wordt er iets tegen de kinderen gezegd dan, alsof een knop is omgezet, wordt er overgeschakeld op het Nederlands. Bent u ook zo'n 'gelegenheids-Twentenaar'? Ook zo bang dat uw kind af zal gaan ten opzichte van die Hollanders als het tijdens de vakantie op de camping vraagt om 'een coolaa'? Kom op! Heb toch scheit aan dat superioriteitsgevoel van over de IJssel. Zij bestellen 'een koula' en uw kind bestelt toch lekker 'een coolaa', het smaakt er in beide gevallen hetzelfde om. Welke conclusie valt er te trekken uit bovenstaande? De Twentse taal moet die status krijgen die het verdient. Die status

is een taal waarin je je op allerlei manieren prachtig kunt uitdrukken, vaak beter dan in het Nederlands. Die status bereik je in ieder geval niet door het Twents neer te zetten als een achterlijk boerentaaltje. Schrijvers van revues en toneelstukken moeten hier rekening mee houden. En aan u, als Twents-sprekende, de taak die moedertaal ook in ere te houden tegenover uw (klein)kinderen. Wees ervan overtuigd, dat zij geen taalachterstand oplopen als u ze opvoedt in de Twentse taal. 150 Taalwetenschappers hebben in 2000 in een manifest vastgelegd, dat een tweetalige opvoeding (i.c. Twents + Nederlands) zelfs voordelen heeft met betrekking tot de taalontwikkeling van het kind. U leert ze Twents en Nederlands en via TV en school komen ze vanzelf verder in aanraking met die Nederlandse taal. Geef uw (klein)kind een eigen identiteit, laat het trots zijn op zijn 'eigen' taal. En dat accent (coolaa) houden ze toch: of u wel of niet opvoedt in het Twents. Ik hop, dat 't owleu good mag gaan.

Bert Groothengel

TENTOONSTELLINGSNIEUWS

Stedelijk Museum Zwolle: 7 juni t/m 28 juli *'Over de IJssel, veren en bruggen over de rivier'*

Deze tentoonstelling gaat over oude, nieuwe en verdwenen bruggen in Zwolle, Kampen en Deventer. Ze zijn te zien op foto's, gravures, tekeningen en schilderijen. Er zijn een bijzondere maquette, in 1884 gemaakt van de Deventer Schipbrug, bouwtekeningen van bruggen en veren en digitale uitbeeldingen van de nieuwste brug in Kampen.

Op verschillende plaatsen in de tentoonstelling worden continu filmfragmenten vertoond.

*Mijn Pont is als het ware ongeveer een soort van brug,
En als de pont zo lang was als de breedte van de stroom,
Dan kon hij blijven liggen, zei mij laatst een econoom.
Maar dat zou dan weer lastig zijn voor het rivierverkeer.
Zodoende is de pont dus kort en vaart hij heen en weer.
Drs. P*

Ds. Johannes Palthe

Olieverfschilderij J.A. Jansen Vredenburg [1843] (Prov. Overijssels Museum, Zwolle, foto: Hist. Museum Palthe-Huis)

JAARTHEMA 2002: 'TWENTE ROND 1800'**DE GROOTVADER VAN MIJN GROOTVADER**

A.W. van Wulfften Palthe

Dominee Johannes Palthe (1767-1854)

De grootvader van mijn grootvader had als voornaam Johannes, als achternaam Palthe en werd geboren op 21 februari 1767. Zijn geboorteplaats was Nieuwleusen waar zijn vader - Jan Arend Palthe (1-3-1727 / 15-11-1804) - dominee was. Zijn moeder kwam van Uelsen en heette Johanna Mulder. Ze trouwden in Uelsen op 3 december 1753. De Palthe's waren van oudsher afkomstig uit het Graafschap Bentheim, onder andere uit Schüttorf. Reeds in 1350 komt de naam Palthe in Ootmarsum voor, daarna in vele andere Twentse plaatsen.

Deze Twentse families brachten vele predikanten voort en notabelen op belangrijke (overheids-)posten, vooral in Twente maar ook daarbuiten.

Johannes Palthe was de jongste van zes kinderen. Hij doorliep de Latijnse school in Oldenzaal, waarvan hij later curator zou worden. Tussen 1780 en 1784 won deze veelbelovende jonge student diverse prijzen. Toen hij 18 jaar oud was werd hij in 1785 ingeschreven als student te Groningen en in 1789 te Leiden. Hij aanvaardde in 1793 de heilige bediening in Etershem/Schardam bij Hoorn. Op 1 september 1799 trouwde hij Carolina Bernhardina Racer, geboren 28 oktober 1778. Zij was een dochter van de beroemde Jan Willem Racer (op zijn 22ste al afgestudeerd als meester in de rechten aan de universiteit te Groningen). In 1802 zouden de twee naar Oldenzaal verhuizen.

Dominee in Oldenzaal

Toen dominee Wintgens uit Oldenzaal vertrok moest naar een opvolger worden uitgekeken. Men had een lijst van wel 12 kandidaten gemaakt; er waren echter problemen ('swaarigheden') met betrekking tot het vervullen van deze openstaande predikantenplaats en dat waren de financiën. Enerzijds waren er de kosten van het beroepingswerk en de verhuiskosten, anderzijds ondervond men tegenslagen bij de reparaties van het kerkgebouw, de Plechelmuskerk. Pas na vier jaar, op 21 april 1802, werd Johannes Palthe beroepen en deed hij op 15 augustus van dat jaar zijn intree in Oldenzaal. Dat moet hem zeer veel genoegen hebben gedaan want hij was in hart en nieren een Twent.

Misschien is het goed om zich even in te leven in die tijd: Oldenzaal, een stadje met nauwe hobbelige straatjes met kinderkopjes of alleen maar een verhard weggetje. Vele kleine boeren-bedoeningkjes met de mesthopen aan de straatkant. Een kaars als

Een andere onenigheid ontstond vanwege het orgel. Door de oorlog waren vele vreemde soldaten ingekwartierd in de kerk waardoor onder andere het orgel enorm beschadigd werd en nauwelijks te repareren was. Ook hier lag het Departementaal Bestuur - zoals het toen officieel heette - dwars. Palthe klom weer in de pen en schreef een noodbrief aan het Departementaal Bestuur van Overijssel. (De woordkeuze en schrijfstijl van dergelijke brieven was heel anders dan de taal die we nu bezigen.

Wat denkt u van: *'Burgemeesteren, die eigen gegeven woord verbreken en nog durven voorwenden, dat zij hun woord daartoe niet gegeven hebben'*.) Palthe bleek goed op de hoogte te zijn met wat er in zijn gemeente leefde en gebeurde. Hij was een rechtshapen man en het ontbrak hem niet aan moed, hij noemde het kind bij de naam. Hij had diverse malen getoond dat hij een ware schoonzoon van J.W. Racer was.

Een nieuwe kerk in 1810

In 1806 kwam er een einde aan de Bataafse Republiek. (Het echtpaar Palthe had inmiddels vijf kinderen, drie jongens en twee meisjes. Er zouden er nog drie volgen in 1809, 1816 en 1820.) Ons land werd onder koning Lodewijk Napoleon - een broer van de 'echte Napoleon' - een Napoleontisch koninkrijk.

Op 8 maart 1809 bezocht koning Lodewijk Napoleon Oldenzaal waar hij onder meer een gesprek had met ds. Palthe. De koning had besloten dat de Oude- of Plechelmuskerk aan de katholieken moest worden teruggegeven, omdat zij op dat moment het grootste aantal gemeenteleden hadden; met uitzondering van toren, klokken en oude kerkhof die aan beide Gemeenten zouden komen.

De protestanten beval hij aan een nieuwe kerk te bouwen in de toen gebruikelijke stijl van de Waterstaatskerk, waarvoor de Koning 7500 gulden toezegde.

Op 31 december 1809 preekte ds. Johannes voor de laatste maal in de Oude kerk. Zijn laatste tekst was: *'Geefrekenschap van uw rentmeesterschap'*. *De eerste preek van de pastoor ging onder meer over de tekst: '40 jaar heb ik verdriet gehad aan dit Geschenk, daarom heb ik gezworen in mijne toorn dat ze niet in mijn rusten zullen ingaan'*.

De bouw van de nieuwe kerk verliep gestaag en zo kon ds. Johannes op 21 januari 1810 zijn inwijdingspreek houden over Psalm 84 in de Nieuwe Nederlands Hervormde Kerk te Oldenzaal.

In zijn dankwoord werd in de eerste plaats natuurlijk Koning Lodewijk Napoleon genoemd, die een aanzienlijke geldsom voor de bouw had geschonken. In de tweede plaats *'ook aan die edele Vrouwe, welke uit zedigheid haar naam niet opentlijk van mij wil genoemd hebben, zij onze erkentelijkheid toegewijd voor die aanzienlijke giften ons ter verfraaijing van ons kerkgebouw zo edelmoedig geschonken'*. *Daarna werden de 'brave landlieden van het nabijgelegen Enscheder Gericht en van het nabuurige Graafschap Benthem'* bedankt.

Wie was dan wel die 'edele Vrouwe' ?? Daarover straks meer.

Deze preek en vele andere waren alle in een krachtig en duidelijk handschrift geschreven. De inhoud straalde een grote zekerheid uit gepaard gaand aan eenvoud; zo was de grootvader van mijn grootvader nu eenmaal. Uit zijn notities blijkt dat eenzelfde preek meermalen werd uitgesproken. Hij hield daar getrouw aantekening van. Het was niet zo dat hij zijn toehoorders op oude kost onthaalde, nee, hij vond zijn preken zo degelijk en goed dat hij nog al eens een greep uit zijn steeds aanwassende verzameling deed.

Het leven van de domineesfamilie was godvruchtig en zeer sober. Een voorbeeld: gordijnen hingen niet voor de ramen; *'waarom eerst gaten in de muren maken om licht te verkrijgen en dan later er lappen voor te hangen om het licht te weren'*. In de grote woonkamer een kale planken vloer. De turven werden gestookt in een grote roestige haard, waarnaast een weinig comfortabele leunstoel; de rest bestond uit de bekende rechte mattenstoelen.

Met de acht kinderen ging het qua gezondheid beslist niet goed. De drie dochters stierfen op de leeftijd van 4 maanden, bijna 3 jaar en net 20 jaar. Twee van hun zonen werden niet ouder dan 25 en net 28 jaar. Ook dit gezin werd gepolijst door het leven. Bij al deze narigheden was ds. Palthe - samen met zijn schoonvader - nog voogd over drie minderjarige kinderen van Mr.G.D. Palthe en M. Nagel.

Ds. Johannes Palthe als bezitter van onroerend goed

Gelukkig had ds. Johannes een bijzondere gave meegekregen en dat was zijn zakelijk instinct, hetgeen zeer goed ontwikkeld was. Gedeeltelijk door erfenissen maar ook door het aankopen van onroerend goed (hij kocht elk huisje met een lapje grond dat er voor geld te krijgen viel) was hij rijk aan bezittingen. Van Oldenzaal naar Denekamp kon hij over eigen grond lopen, zoals uit pachtboeken te ontcijferen valt. Daarbij moet in acht worden genomen dat het om merendeels kleine percelen ging; de bossen vormden de grotere percelen. Bij de aankoop van onroerende goederen moet de dominee veel geduld gehad hebben want zoals de geschriften vermelden: vaak na drie kaarsen nog *'eene laatste kaars hebbende doen ontsteeken, gedurende welker branding geen bod of hooging gedaan is, hebben wij Prefect of Sous Prefect boven gemeld, gegund en toegeslagen aan J.Palthe.'*

Wat was dat nu met die kaarsen? Wel, als men onroerende goederen wilde kopen of verkopen had men zich te houden aan de 'Generale Condities' ;er waren 34 artikelen die hierop betrekking hadden, artikel 14 luidde *'De verkooping zal plaats hebben bij wijze van opbod en met het uitbranden van eene kaars, zullende de toeslag niet definitief zijn, dan wanneer eene laatste kaars aangestoken zijnde, zal hebben uitgebrand, zonder dat een ander gedurende het branden van dezelve een hooger bod gedaan heeft. Door het uitbranden eener kaars worden verstaan kleine waschkaarsen, die gedurende de opbieding worden aangestoken en gedurende vier of zes minuten moeten branden.'*

Statenbijbel 1767 (Historisch Museum Palthe-Huis)

Tante Johanna Racer

Bij alle moeilijkheden in gezin en werk had ds. Johannes een steun en toe-verlaat en dat was tante Johanna Racer, een twee jaar oudere zuster van Jan Willem Racer. Tante Johanna werd geboren in Delden. Toen ze 8 jaar was stierf haar moeder en met 9 jaar vertrok haar vader Georg Frederik Racer - die van 1722 tot 1744 dominee was in Delden - voorgoed naar West-Indië (St.Croix) en stierf daar in 1747.

De drie Racer- kindertjes, Arnolda Catharina (1729), Johanna (1734) en Jan Willem (1736)

verbleven tijdens hun jeugd bij een oom en tante in Borne. Op 20-jarige leeftijd ging Johanna naar Amsterdam waar ze in 1755 met haar oudere zus een compagnonschap aan-

ging tot het drijven van de manufaktuurzaak 'de Katoenwinkel', samen met de groot-handel die gevestigd was aan de Nieuwendijk en waarvan broer Jan Willem de koper was, zoals uit stukken blijkt. In 1759 trouwde ze met de Amsterdamse zakenman Leonard Tak. In 1760 kregen ze een zoon Cornelis Jan. In datzelfde jaar trad haar zus-ter uit de zaak.

Maar Johanna Tak-Racer, die op zeer jeugdige leeftijd haar ouders had verloren, zou in haar huwelijk het nieuwe geluk niet lang mogen behouden. In 1764 stierf haar man en op 12 september 1765 moest de nog jonge vrouw haar enig kind naar zijn kleine graf dragen. Een natuurlijke drang tot zelfbehoud zal de jonge weduwe ertoe hebben aangezet om haar ongetwijfeld sterke aangeboren handelszin nu geheel voor de zaak in te zetten.

Daarin slaagde ze op een geweldige manier. In eerste instantie leverde ze garens aan

Twentse, Achterhoekse en Duitse wevers en nam geweven stoffen terug om die te exporteren. Als jonge zakenvrouw had ze een aangeboren gave om perfect in te schatten wat de markt wenste en dit voordeel buitte ze volledig uit. Gedrukte en beschilderde Indische stoffen – die door de V.O.C. werden aangevoerd en die ze via makeelaars kocht - vonden bij haar een grote afzet. Later kocht ze zelf in. Uit haar vele goed bijgehouden kasboeken is op te maken dat ze onder andere in 1778 zelf naar de V.O.C.- veiling in Middelburg ging en er voor veel geld (f 37.550,-) stoffen aanschafte waarbij ze de aantekening maakte; ‘en goetkoop gekogt’. Haar geld belegde ze o.a. in Russische, Spaanse en Oostenrijkse coupures, in certificaten, in schuldbrieven en in ‘t grootboek enz. enz. Ook hierin bleek ze zeer succesvol te zijn. Zelfs voor haar broer Jan Willem Racer, dominee Johannes en enige andere familieleden verzorgde zij met veel succes beleggingen. Ook bezat ze een 12-tal panden in hartje Amsterdam.

Men zou hieruit kunnen opmaken dat zij een wereldse zakenvrouw moet zijn geweest. Niets was echter minder waar: tante Tak, immer donker gekleed met een mutsje en daarover een zwart zijden hoedje, verliet na zeven uur ‘s avonds haar smalle kantoorje en toog naar de achterkamer waar in een open haardje vier ijzeren turven geschikt lagen. Hierop werden vier echte turven gelegd en aangestoken. De verlichting was één kaars per avond (eentje van 8 in een pond). Ook beweerde men dat ze de boter met opzet sterk liet worden omdat er dan minder op het brood werd gesmeerd. Vast staat: tante Tak was rijk, zeer rijk. In onze tijd zou zo’n vrouw beslist gekroond worden tot ‘zakenvrouw van het jaar’.

Op 14 augustus 1807 stichtte zij het ‘Fonds Racer Tak’, een fonds om *‘jongelingen die de vereischte bekwaamheden hebben, mitsgaders lust en genegenheid betoonen om in de Theologie te studeren en tot Predikanten in de Gereformeerde Godsdienst aangelegd te worden, daartoe in staat te stellen’*. Later zou ds. Johannes dit fonds beheren. Dominee Johannes en Tante Johanna begrepen elkaar op het gebied van godsdienst en financiën heel goed. Het is dan ook niet verwonderlijk dat die ‘edele Vrouwe, welke uit zedigheit haar naam niet opentlijk genoemd wil hebben’, tante Johanna was. In 1822 stierf ze in alle eenvoud.

De noodzaak van een hulpprediker

Ds. Palthe ging voortaan zonder tante Johanna’s steun door het leven. In 1832, het jaar waarin hij 65 werd, kreeg hij behoefte aan een tweede predikant. Hij kwam tijd te kort voor het beheren van zijn steeds groter wordende vermogen en bezittingen. Hij stelde de kerkenraad voor om de helft van zijn salaris van 800 gulden te bestemmen voor een aan te trekken hulpprediker. Dit voorstel was voor de kerkenraad geen bezwaar. Zo werd de 31-jarige Hendrik ter Kuile uit Enschede tot hulpprediker in Oldenzaal beroepen. Hij kreeg 400 gulden tractement en de helft van 68 schepel rogge, tevens enige gaardens en uitgangen, samen opbrengende 16 en een halve stuiver.

Driekante steek van dominee Johannes (Historisch Museum Palthe-Huis)

Ds. Palthe had nu tijd om 's middags - als boer gekleed - uit rijden te gaan naar zijn boerderijen en bossen. Dit geschiedde in een vreemdsoortig groen geschilderd rijtuig zonder deuren of ramen, voorzien van een zwart dak. De dominee zat dan op de achterste bank en de knecht op de voorste.

Al rijdende had hij tijd om over alles en nog wat na te denken, ook over thuis want daar veroorzaakte zoon Arnold een probleem. Die had namelijk zijn oog laten vallen op 'mooie Jetje' Stork en wilde haar trouwen maar daar wenste vader Johannes geen toestemming voor te geven want hij was 'enorm gebeten' op Jetje's vader en wilde van verzoening niets weten. En zo gebeurde het dat op 3 september 1846 een lange deftige bruiloftsstoet naar de kerk ging, zonder vader dominee Johannes. Hoewel de tuinen van vader en zoon aan elkaar grensden en er hekjes waren (deze plek is achter in de tuin van het Palthe-museum), komen deed hij er niet. Pas toen het jonge echtpaar op 13 juli 1847 zijn eerste kindje kreeg - een zoon met de naam Johannes - is hij op een goede dag door de achtertuin onverwacht naar binnen gegaan en na die tijd kwam hij er regelmatig.

Toen in 1840 Enschede een beroep uitbracht op ds. Ter Kuile gaf deze daaraan gehoor. Ds. Palthe, dik over de zeventig, bleef zijn werk voortzetten. Pas in 1843 zou er weer een hulpprediker onder bovengenoemde voorwaarden worden beroepen. De keuze was toen gevallen op de dertigjarige B.W.F. Kronenberg, die hem ook zou opvolgen.

Op 28 januari 1848 werd ds. Palthe, 81 jaar oud, eervol emeritaat verleend, met een pensioen van 800 gulden. Hij wist echter niet van ophouden en bleef preken, terwijl hij steeds vergeetachtiger werd. Er wordt zelfs beweerd dat hij bij vergissing met Pasen een kerstpreek hield.

Bladzijde uit een schrift van Johannes Palthe (2-9-1779)

Ds. Johannes Palthe, 87 jaar oud - de grootvader van mijn grootvader die als bijnaam had: 'de Paus van Oldenzaal.', stierf op 11 mei 1854.

De naam Palthe in combinatie met Racer en Van Wulfften

Met zekere regelmaat word ik, en met mij vele andere Palthe's, erop aangesproken hoe dat nu toch met die namen Racer en van Wulfften zit ?

Ook dit hebben we te danken aan ds. Johannes. In die tijd gingen gelijk gesitueerden veel met elkaar om. Dit was zeker het geval bij predikantenfamilies, waarbij natuurlijk ook familiale aangelegenheden besproken werden. Zo waren er dus ook contacten met de families Racer en van Wulfften. Jan Willem Racer was de laatste in de mannelijke lijn van de Racers. Zijn dochter Carolina Bernardina was de laatste Racertelg. De naam Racer werd toen verërfd en ging op 8 februari 1804 over op ds. Johannes' vierde kind: Johannes Frederik. Tot 24 maart 1857, toen de vrouw van ds. Johannes kwam te overlijden, leefden er twee personen met de achternamen Racer en Racer Palthe. Het waren moeder en zoon.

Casper Tobias van Wulfften was de laatste in de mannelijke lijn van de van Wulfftens. Zijn dochter Anna Beatrix was de laatste Van Wulfften-telg. Zij kwam te overlijden in 1818. Ook de naam Van Wulfften werd toen verërfd en ging op 19 augustus 1816 over op ds. Johannes' zevende kind: Arnold Albert Willem.

De echte bloedlijn van herkomst blijft dus alleen via de Palthe's lopen.

Bronnen:

Archief A.W. van Wulfften Palthe

Archief Historisch Museum het Palthe-Huis, (w.o. ds.Hauer - " 't Afgescheurde Kleed".)

Foto's: A.W. van Wulfften Palthe

JAARTHEMA 2002: 'TWENTE ROND 1800'**MILITIES IN EN OM HENGELO**

J. Reynders

't Inschrien presenteert als jaarthema een artikelenreeks over de periode omstreeks 1800. Als aanzet tot veranderingen in de politieke en juridische status in de Nederlanden werd in het eerste nummer van 2002 aangehaald het pamflet van Joan Derk van den Capellen tot den Pol (1781). In 1984 wijdde de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis een boekwerkje aan tien Overijsselse steden in de Patriottentijd (1780-1787)¹. Een gedeelte van de toen gepubliceerde bijdragen behandelde de oprichting van vrijcorpsen, milities, schutterijen, enzovoort. Daar Hengelo geen stad was, vielen die activiteiten aldaar buiten het bestek van dat boek. Hier volgt een bijdrage, welke onder meer gebaseerd is op gegevens uit het Markeboek van Woolde².

Wordt elders de patriottenbeweging voornamelijk gevoed vanuit tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen in de steden (gilden, handwerkslieden, ambtenaren, adel, intelligentia), te Hengelo kwam die tegenstelling grotendeels voort uit de tweestandenmaatschappij. Er heerste daar eigenlijk nog een feodale toestand zoals in de marken gebruikelijk was. Enerzijds de gewaarden (grondbezitters), anderzijds de ongewaarden of bezitlozen, die in wezen bijna rechtenloos waren.

Verder wordt uiteengezet wat in de marken Woolde, Driene en Oele (Woolderzijde) vooraf ging aan de erkenning als zelfstandige gemeente in 1802. Uit het markeboek blijkt dat te Hengelo al vóór 1781 militiecorpsen actief waren, die mede de bestuursomwenteling beïnvloedden.

Vroege militiecorpsen

In de notulen van 9 juni 1785 komen we voor het eerst de 'Exercerende landlieden der marke' tegen. Zij stellen dat hun corps door de provinciale gedeputeerden is goedgekeurd. Er wordt aan het markebestuur (de markerigter en goedsheren) een 'genoegzaam middel' gevraagd om de benodigde wapens aan te schaffen, "zoals (dat) tot een welgeregeld corps behoort". Op grond hiervan is het waarschijnlijk, dat er vóór 1785 al actie is ondernomen om tot een corps te komen, welk voornemen inmiddels steun ondervond vanuit Zwolle. Uit de notulen blijkt verder dat de goedsheren ook een verzoek hadden gekregen van de 'Exercerende leden van Woolde' en van het 'Genootschap van Wapenhandel' in het dorp. Ook die corpsen moeten dus al eerder zijn opgericht. Er werd besloten om uit het markebestuur een commissie te vormen die moest nagaan hoeveel (geld) er nodig zou zijn. Dat geld zou moeten worden ver-

kregen uit het batige saldo van heffingen op de aangemaakte gronden (na aftrek van schulden). De waarnemend markerigter beloofde om de visie te zullen vragen van de heren van Twickel en Huys Hengelo (dat waren immers de invloedrijksten).

Dat die corpsen er al langer waren blijkt uit onderzoek in het gemeentearchief. Onder 1777 staat daar genoteerd dat grond bij de 'gemene bleken' wordt verpacht, uit welke pacht de schutterij moet worden onderhouden. Die oprichting kan dus niet het gevolg zijn geweest van het pamflet van Van der Capellen tot den Pol!

Het blijkt dat op de volgende holting geen beslissing kon worden genomen over de aanvraag van de 'Excercerende lieden uit Woolde en de Burger Militie van Hengelo', daar er 'veelvuldige' protesten waren binnengekomen.

In de tijd daarna moet er wel het een en ander zijn gebeurd, want (pas) op de holting van 9 augustus 1787 treffen we enig bericht aan dat op bovenstaande betrekking heeft. Het gemeentearchief spreekt al eerder (1784) over het pachten van grond achter de Veldbleek door de 'Vrije Schutteri' (met een lening van Wolter en Jan ten Cate) en in datzelfde jaar werd ook een perceel grond gepacht achter het huis van Benjamin ter Horst. In het markeboek wordt in 1787 genotuleerd dat Gerrit van Weesel een request presenteerde namens het 'Genootschap van Wapenhandel in Groot Driene', om penningen te mogen ontvangen voor het schoonmaken en -houden van de geweren en om vergaderingen van genootschappen bij te kunnen wonen. Het antwoord werd verdaagd tot de volgende vergadering; kennelijk zocht men voortdurend uitvluchten om geen beslissingen te hoeven nemen. Het markebestuur voelde de opkomende macht van de (nog rechteloze) burgers als hete adem in de nek.

Nog datzelfde jaar werd op het request van Gerrit van Weesel, commanderend officier van het 'Genootschap van Wapenhandel in de marke Groot Driene' besloten, om voor dat jaar een 'douceur' van vijftig gulden toe te kennen uit de markepenningen.

Bestrijding kosten

Hoe de genoemde corpsen zich ontwikkelden wordt niet duidelijk uit de markenotulen. Wél wordt door de burgers in 1792 geld betaald voor het halen van geweren uit Deventer.

In 1795 richtten burgers van Hengelo zich tot de goedsherenvergadering met het verzoek grond (voor verpachting) ter beschikking te stellen om de oorlogskosten te bestrijden. Daartoe werd weer een commissie benoemd om een en ander in 'oculaire inspectie' te nemen en daarover te rapporteren. In het verzoekschrift van de burgers, opgesteld door de setters van het dorp (taxateurs en belastinginners) werd gesteld, dat het dorp 'in diepe schulden was geraakt' (door buitenlandse troepen). Verzocht werd om woeste grond langs de weg naar Enschede te mogen "opgraven ten profijte van hunne plaats, tot land en wijdegrond te maken". Op de volgende vergadering rappor-

Schutterstrommel (Stichting Oald Hengel)

teerde de commissie dat ze (nog) niet tot overeenstemming was gekomen met de 'Hengeler Municipaliteit'. Het is interessant dat er dus een orgaan was dat als zodanig optrad, terwijl Hengelo toen nog niet als zelfstandige gemeente was erkend.

Uit gemeentelijke stukken blijkt dat in 1793, '94 en '95 Hannoveriaanse, Engelse en Franse troepen door het dorp zijn getrokken en daar ook geruime tijd gelegerd waren. De kosten die dat meebracht moesten door de dorpelingen worden opgebracht. Ook in die tijd waren die kosten (inkwartiering, hooi, stro, vervoer, etc.) voor een plattelandsgemeente zeer hoog (vele duizenden guldens).

Uiteindelijk nam het markebestuur een positieve beslissing op het verzoek uit 1795, zodat de dorpsbewoners aan weerszijden van de weg naar Enschede een stuk grond mochten kopen van totaal dertig schepel (een schepel was 0,133 ha). Veel was dat niet, maar kennelijk waren de goedsheren toch overtuigd van de hoge lasten die door-trekkende troepen teweeg hadden gebracht.

Pas op 25 juli 1796 werd de 'Schutterij des Vrijen Dorps Hengelo' weer aan de orde gesteld, toen verzocht werd om exercitiegrond ter beschikking van de schutterij te stellen. Ditmaal werd een hoekje grond van drie schepel gegund tegen dezelfde condities als de eerder verkochte grond. Een klein jaar later blijkt dat er teveel grond was 'genaast', waarover door de erfmarkerigter en de rentmeester van Twickel werd geklaagd. Twee afgevaardigden van de schutterij verzochten daarop een schikking te treffen. Rentmeester Buijssant van Twickel kwam toen met een voorstel tot arbitrage

door een onpartijdig driemanschap, welk voorstel werd aangenomen.

Over deze procedure wordt niets meer vernomen, totdat in 1809 rentmeester W. Lahrman van Huys Hengelo was aangetreden. Deze stelde op een vergadering het bezit van de 'Hengeler Schutterij' in 1810 aan de kaak, waarna besloten werd dat alle onbetaalde gronden van de schutterij (die inmiddels verkocht waren), alsnog betaald dienden te worden. Op diezelfde vergadering bleek voorts dat in 1787 de zogenaamde 'Woolder schutterij', tijdens onmin over 'insmijting' van een geannexeerd stuk grond, een boerman had neergeschoten. Kennelijk werd door verschillende schutterijen woeste grond genaast, zonder deze volledig te betalen. Gerrit

Holthuis, ingezetene van Woolde, had die boerman tijdens diens ziekte onderdak verleend en verpleegd, waarvoor Holthuis in 1810 alsnog schadeloos werd gesteld (de boerman kreeg letsel toen hij in functie was voor de marke).

Na het jaar 1810 wordt in het markeboek niet meer over de patriottische schutterij geschreven. Vermoedelijk was er meer wapengekletter dan gewapend optreden. Het is waarschijnlijk dat de aanwezigheid van deze corpsen wel een steuntje in de rug is geweest om, vóórdat het dorp Hengelo in 1802 een zelfstandige gemeente werd, te komen tot een eigen municipaliteit.

Naamgeving

Overzien we het bovenstaande, dan valt op dat de naam van de verschillende militiecorpsen wisselde. In totaal zijn tien verschillende benamingen vermeld voor diverse corpsen. Het is niet duidelijk om hoeveel gezelschappen het gaat, maar de 'Exercerende landlieden' en 'Exercerende leden van Woolde' zijn ongetwijfeld identiek. Of de (Vrije) Schutterij, de Burgermilitie en de Hengeler Schutterij identiek waren blijkt niet, maar dat lijkt aannemelijk. Daarnaast bestond het Wapengenootschap te Driene, zodat in het kleine dorp Hengelo en omstreken zeker drie militiecorpsen actief waren, terwijl de marken ter plaatse allemaal dezelfde erfmarkterigter hadden. Zou daar een politiek van 'verdeel en heers' achter zitten?

Tot besluit is het vermeldenswaardig dat de Veldzijde van het dorp op 20 mei 1798 notuleerde dat zij voor 28 gulden drie stuivers en 10 penningen meebetaalde aan de 'vrijheidsboom' in het dorp, welke boom geplant werd ter viering van de Staatsregeling van 1798. Bedoeld werd dat op 1 mei van dat jaar de Constituerende Vergadering van het Bataafse Volk werd uitgeroepen, welke constitutie onder andere de plaatselijke besturen regelde. Het 'clandestiene' dorpsbestuur zou toen vervangen worden door een wettig gezag. Dat was best het planten van een boom waard.

Bronnen:

1. Overijsselse Historische Bijdragen. 99e stuk, 1984. V.O.R.G.
2. Archief Stichting Oald Hengel

JAARTHEMA 2002: 'TWENTE ROND 1800'

**DE GROTE OPKNAPBEURT VAN DE OUDE BLASIUSKERK
TE DELDEN EN HET OMRINGENDE KERKHOF IN 1790**

J. Hakstegen

De huidige Oude Blasiuskerk in Delden, opgetrokken uit Bentheimer zandsteen, werd gebouwd in de periode 1464 - 1538. De toren kwam in 1580 gereed. Eerder had op dezelfde plaats een Romeanse kerk uit de twaalfde eeuw gestaan, die in 1453 door brand werd verwoest. Enkele pilaren en een venster van de huidige kerk resteren nog uit deze oudste periode. Tijdens de grote stadsbrand van 1583 werd opnieuw een groot deel van de kerk verwoest en daarna weer opgebouwd. Waarschijnlijk is toen ook een schoolgebouwtje tegen de toren geplaatst, want in de benoemingsvoorwaarden van schoolmeester Schotto Aversteghe uit 1656 staat het volgende:

"Die kerck ende kerckhoff als een rustplaets der dooden sall vrij gehouden worden van spelen, roepen ende smijten".¹

Een schilderij van Hendrik Tavenier uit 1786 toont ons het schooltje tegen de toren. Ook bevat het Huisarchief van Twickel nog een plattegrond uit ± 1750, waarop de plaats van de school tegen de toren staat aangegeven.

Mogelijk wordt de rust op het kerkhof niet genoeg gewaarborgd, want op 8 juni 1663 kondigt koster Egbert ten Tusschede de volgende waarschuwing af:

"Waerschouwinge.

Wort bij desen een yder gewaerschout, dat tot conservatie van de nieuw gemaecte glazen in de Kerck tot Delden een yder syne kinder en volck sall waeren van te spelen, smyten off schieten op den kerckhoff alhier, met ballen, knickers, kloten, steenen, roers, blaespijen, kluppels ende alle andere instrumenten, hoedaenich die oock souden mogen wesen, bij poene dat een yder, contra-rie doende, aen de kerck sall verbeuren twee goltgulden als oock twee goltgulden voor den aanbrenger. Daerenboven sall die schaede, so aen de glase mocht worden gedaen, oock vierdubbelt werden vergoedet. En sullen die olderen ende meesters voor haere kinderen ende volck sijn executabel. Daer oock de dader mocht wesen onbekent, sall het geselschap, soo daerbij bevonden wort, ende yder van dien voor hoeft als schuldich gehouden ende gestrafft worden. D'eene segghet den anderen voort".²

Kon men door het thans nog aanwezige varkensrooster deze dieren van het kerkhof afhouden, met de jeugd was het volgens bovenstaande berichten kennelijk moeilijker. Een deel van het kerkhof zal waarschijnlijk als speelplaats voor de leerlingen van de school hebben gediend.

Over de periode 1724-1785 geeft inventarisnummer 5548 van het Huisarchief van

*De kerk en het kerkhof te Delden
Op de voorgrond het varkensrooster (foto: A.J. Brunt)*

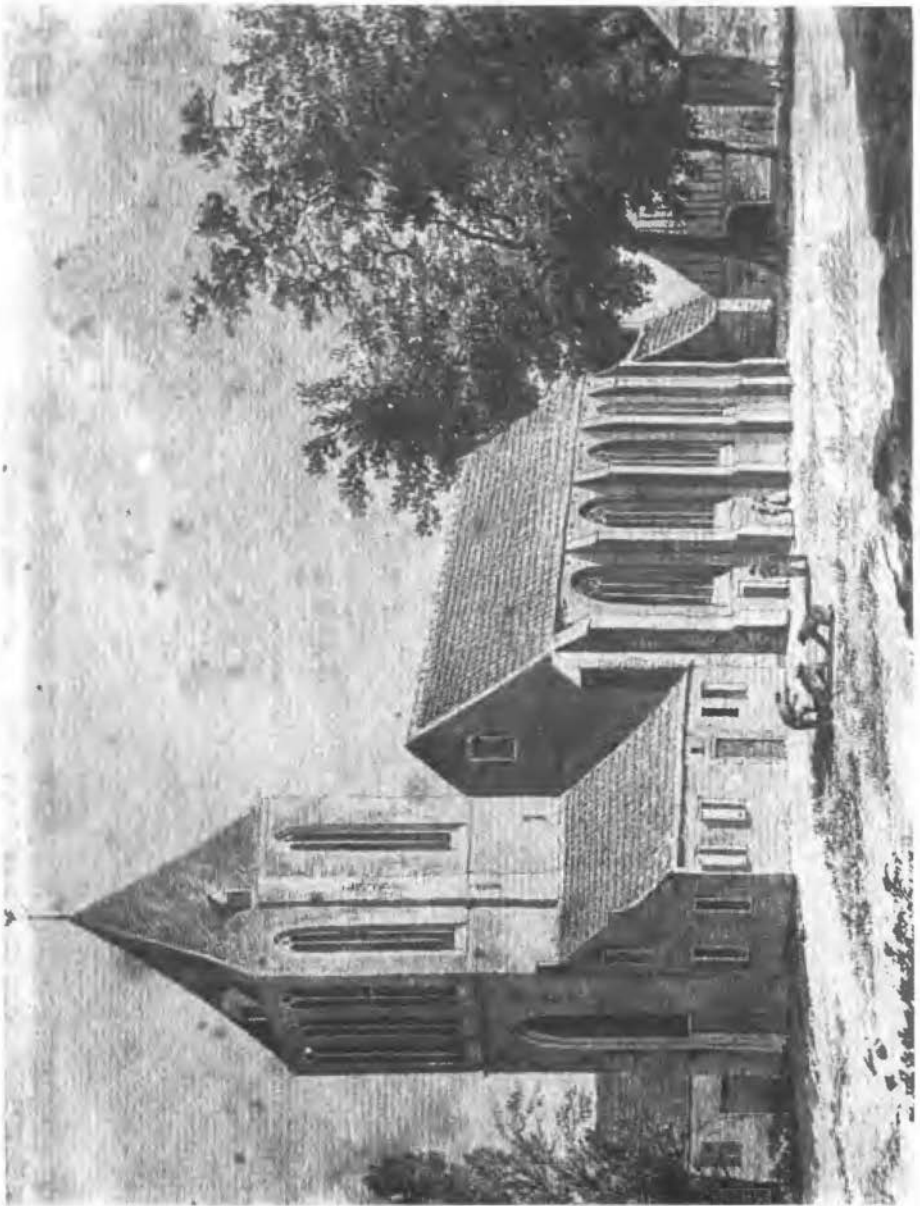
Twickel ons een inzicht van de herstelwerkzaamheden welke hebben plaatsgevonden. Over het algemeen is er in deze tijd weinig onderhoud gepleegd. Het enige bericht van enige importantie is het volgende: *“Is goed gevonden een hek of houwerij aan de groote ingang van het kerkhof te laten maken, het roosterwerk te repareren en de verdere openingen af te sluiten bij provisie met een onkostbaar glinterwerk”* (= rasterwerk van latten of palen). Het was dus een tijdelijke maatregel, die bovendien niet veel geld mocht kosten. Uit latere berichten blijkt, dat het werk niet is uitgevoerd.

Uit de notulen van de kerkeraad blijkt, dat reeds in augustus 1788 over de slechte staat van de kerk en de begraafplaats werd gesproken. Aan de burgemeesters van Delden en aan graaf Carel George van Wassenaer Obdam als erfelijk opperkerkmeester werd toen een verzoek tot herstel gericht. In het verzoekschrift wordt gemeld, dat er sedert 1756 geen herstelwerkzaamheden zijn uitgevoerd. Ook wordt vermeld dat *“doodsbeenderen en besmettelijke aarde, overschietende uijt de graven, in plaats van onder de zerken, zig boven deselve vertonen. En wanneer men 't oog velt op de legging der platte grond, hoe gevaarlijk is 't dan niet voor broederen diaconen die 't armengeld collecteren moeten; ja hoe gevaarlijk voor stokouden, zo dat men bij ieder godsdienstige versameling gegronde vrese voor beenbreking voeden mag”*.

Het slechte onderhoud culmineerde zelfs tot onhoudbare toestanden. Hierover vinden we een uitgebreide correspondentie in het Huisarchief van Twickel.

Op 11 oktober 1788 kondigde de graaf een publicatie af, waarin de eigenaren van grafplaatsen en wapenschilden wordt verzocht hun eigendom te bewijzen in verband met het herstel van kerk en kerkhof. Hoe slecht de toestand was, blijkt uit de volgende passages van de publicatie:

“In achtung genomen hebbende den allezins schandelijken toestand van de Kerke der naar Gods Woord Hervormde Gemeente binnen Delden, en daaromtrent bij een krachtig en welgepast nadrukkelijk Adres der Wel Eerwaarde Heeren Predicanten, en verdere Broederen Ouderlingen en Diaconen, uitmaakende de Regeerende Kerken-Raad dier Steede, aangezot zijnde, om, zoveel in ons is, de nodige voorzieningen in het werk te stellen, tot redres der onderscheidne Voorwerpen hunner gegronde klagten... En vermits het overbekend is, dat de Ongelijkheid, Wanorde en slechte behandeling der Graven in de Kerke veroorzaakt hebben, dat de Grond, of Vloering aldaar, geheel Ongelijk, Oneeven, en zoodanig Ontredderd is, dat Broederen Diaconen niet, als met gevaar van Vallen en daar uit volgende Breuken, de Liefdegaven kunnen verzamelen; dat oude en gebrekkige Liederen nauwelijks hunne Plaasten kunnen bereiken, en dat zelfs de geheele Gemeente bij het In- en Uitgaan der Kerke, en bijzonder op de Dagen der Uitdeeling van Gods Heilig Avondmaal, bij het gaan na- en van hunne Plaatsen, aan geen minder gevaar is blootgesteld: zo hebben Wij in de eerste plaats nodig geächt, hier in te voorzien, alzo te Verëevenen, of Gelijk maaken van de Grond of Vloering in de Kerke... Laatstelijk, daar het Kerk-Hof Rondöm de Kerke van

Kerk en kerkhof te Delden.

Gewassen pentekening door Hendrik Tavenier (1786) (Foto: Prov. Overijssels Museum)

*Delden Geheel Ongelijk en Ongeschied is, zo door de slechte Behandeling en Wanorde in het Maaken, Opruimen en willekeurig Regelen der Graven, waar door niet alleen schandelijke Misbruiken ontstaan, maar zelfs schadelijke en voor de gezondheid allernadeeligste Uitdampingen zich in de Lucht verspreide.*³

Uit de publicatie blijkt verder, dat de eigenaren van graven deze zelf mogen opknappen of ze mogen het laten doen tegen een evenredige betaling. Graven waarover binnen zes weken niet is gereageerd, vervallen aan de kerk en daarmee zullen naar bevestiging de nodige maatregelen worden genomen.

Men zou verwachten, dat algeheel herstel nu snel zou plaatsvinden, maar niets is minder waar. In 1789 werd door het College van Kerkmeesters een uitgebreid bestek opgesteld van de werkzaamheden die moeten geschieden.⁴ Hieruit blijkt een groot probleem: de grond binnen de kerk ligt namelijk een stuk lager dan het omringende kerkhof, waardoor vocht naar de kerk trekt en de muren groen uitslaan. Ook werd een volgorde van werkzaamheden vastgesteld: Eerst moet vuil en modder uit de kerk worden verzameld, op hopen gegooid en met karren of wagens afgevoerd. Dan zal een 'grootte meenigte' droog zand worden aangevoerd. Iedere kar die zand aanvoert, zal vuile aarde of modder afvoeren. Het zand wordt opgeslagen in de N.W.-hoek, de werkzaamheden beginnen in de Z.W.-hoek, maar er dient niet meer dan twee vierkante roeden tegelijk van de vloer te worden opgenomen. Gemerkte stenen met wapens moeten op dezelfde plaats weer worden neergelegd. Muffe aarde moet een halve spit worden afgegraven en daarna worden opgevuld met 'frisch droog zand'. De gehele vloer moet tot een hoogte van drie duim boven de drempel van de naastliggende kerkdeur worden verhoogd. Gebroken stenen worden vervangen, particuliere eigenaren mogen hierover weer zelf beslissen. Zij kunnen hun eigendomsrecht ook overdragen aan de kerk. Eigenaars van banken mogen niet weigeren als hun bank in verband met de werkzaamheden wordt verplaatst.

De toestand van het kerkhof is zo ongeregeld, dat er een nieuw en strikt reglement moet worden opgesteld. Als wantoestanden worden genoemd:

"1. Dat het geheele kerkhof ongelijk, en hoog, en laag legt. 2. Dat het dus geen behoorlijke afwatering kan hebben na de gaten die daertoe geschikt zijn, en welke thans vol modder zitten, tot boven toe, zoo, dat de roosters daer men over gaat, haast niet meer zichtbaar zijn. 3. Dat de Doodgraver meerendeels willekeurig en naar zijn goedvinden de graven maakt, zonder daarin eenige order of vervolg te observeeren, waaruit dan volgt, dat een gedeelte van het kerkhof veel te veel gevoerd werd, terwijl een ander gedeelte veel te lang buiten gebruik blijft. Het zal dus om eenen goeden grondslag te leggen, volstrekt nodig zijn, het geheele kerkhof in egaale afscheidingen te verdeelen, zoo dat ieder afscheiding een regel graven uitmaake, welke graven in hunne lengte zullen leggen Oost en West, en de lijnen van afscheiding zullen loopen Noord en Zuid".

Verder wordt bepaald, dat de afstand tussen de afscheidingslijnen 8 voet zal bedragen en dat de volle breedte van het kerkhof zal worden benut. De rijen graven zullen worden aangeduid door nummers of letters, die op de muur van het kerkhof en op stenen of palen aan de buitenkant van het kerkhof worden aangebracht. Eerst moet het gehele terrein waterpas worden gemaakt. Ook moet aan de marktzijde een nieuw hek worden gemaakt om te worden bevrijd van loslopend vee. De gebrekkige ringmuur om het kerkhof zal nu op de wijze zoals eerder werd bepaald "*d.m.v. een onkostbaar Glint of Rasterwerk*" worden hersteld.

Vervolgens blijken zich volgens de uitgebreide correspondentie grote problemen voor te doen, gedeeltelijk veroorzaakt door geldgebrek. Een en ander leidt tot onenigheid tussen kerkeraad, burgemeesters en de als opperkerkmeester fungerende graaf Van Wassenaer Obdam. Vele brieven gaan over en weer. Verzoeken van de kerkeraad om nu eindelijk eens het begonnen werk voort te zetten, hebben geen resultaat en ten einde raad wordt besloten om Ridderschap en Steden (het bestuur van Overijssel) in te schakelen.

Als gevolg hiervan verzoeken Ridderschap en Steden op 7 maart 1790 aan de graaf en de burgemeesters om het werk spoedig voort te zetten. Echter, op 30 juli schrijft de kerkeraad aan Ridderschap en Steden dat er nog niets is ondernomen. Zij schrijven onder meer over de toestand: "*...een vervallen en ongeregelde staat, die, op het gezigt van uijt de begraavplaatsen zig vertonende doodsbeenderen, dikwijls aan veelen, vooral aan vrouwen een schrik en afschuw baard, dat eerder na een spelonk, dan na een Hijligdom en godshuijs gelijkt, zodanig dat die geene welke buijten onse kerk behooren, zich daarover ergeren en supplianten tot schande en oneer van de dominante Religie moeten zien en ondervinden dat de Roomsgezinden met hare nieuwe kerkhuijsen worden voorsien en het geluk mogen genieten, dat die geenen welke van de hervormde Godsdiens professie doen, en daar van patronen moesten en behoorden te zijn, liever hunnen liefde gaven besteden tot embelligement en curadie van een Rooms Kerkhuijs, dan dat zij een oude ten doenste der hervormde Godsdiens toegeveide kerk de nodige reparatie en zuivering willen doen geworden en dezelve zo 't scheijnd a l'abandon an aan hare totale ruïne overlaten*".

In de brief staat ook, dat enige leden van Ridderschap en Steden de kerk van binnen hebben bekeken.⁵ De kerkeraad verzoekt nu om de graaf en de burgemeesters te gelasten om het werk gedurende deze zomer nog te voltooien.

Deze brief leidt er toe, dat Ridderschap en Steden op 3 september 1790 een resolutie aannemen, waarin de graaf en het stadsbestuur wordt verzocht het werk zo spoedig mogelijk voort te zetten. Het gevolg is, dat de graaf op 31 oktober en op 14 november met alle "kerkmeesteren" bijeen komt om over de voortgang van het werk te overleggen. Aanwezig zijn, behalve graaf Carel George van Wassenaer Obdam als opperkerkmeester, de burgemeesters Hamer en Ten Thijs als kerkmeesters van de stad en verder alle kerkmeesters uit de boerschappen. Uit het verslag van het overleg blijkt,

dat het schone zand is aangevoerd en dat eerst in het “hekje of Doophuijs” blauwe en rode esterikken zullen worden gelegd en daarna ook in het resterende deel van de kerkvloer. Er zal nog worden gezien of het werk wordt aanbesteed als arbeidsloon per vierkante roede of in dagloon. De kerkmeesters zullen voor de levering van hout ten behoeve van het hekwerk rond het kerkhof zorgen. Voor herstel van de muur zijn nodig 27 stukken Gildehauser zandsteen van 4 tot 6 voet lang en 20 duim breed, 6000 bakstenen en 10 tonnen kalk. Ook zal men beginnen met het opstellen van een reglement. Hierin moeten de behandeling van het kerkhof en de “begraving”, inclusief het luiden van de klokken en de inkomsten worden geregeld.

Daar de kas van rentmeester Van Heek leeg is, moeten alle nog openstaande vorderingen onverwijld worden geïnd en mag hij een lening van 700 à 800 gulden tegen 3 % rente afsluiten om de achterstallige betalingen te doen.

Deze maatregelen hebben uiteindelijk tot oplossing van de problemen geleid en de rust keert weer.

De financiële afwikkeling heeft nog jaren geduurd. Dit blijkt uit een resolutie van de goedsheren van het kerspel Delden uit 1802, waarin zij een aantal landerijen uit hun bezit verkopen aan graaf Carel George, om met de opbrengst de achterstallige schuld van f 499.08. — af te lossen. Het betrof hier geld dat door de graaf bij de herstelwerkzaamheden was voorgesloten.

Noten

1. Huisarchief Twickel, inv.nr. 5538
2. Gem. Archief Stad Delden, Oud Archief inv.nr. 198
3. Huisarchief Twickel, inv.nr. 5539
4. Huisarchief Twickel, inv.nr. 5542
5. Kerkarchief, Notulen Kerkenraad 1790

BANKETBAKKERIJ HEMMELDER IN DELDEN

Op de afgebeelde Ansicht (een uitklapkaart, gestempeld 1923) staat eigenaar Hendrikus Hemmelder in de deuropening van zijn banketzaak. Deze zaak was sinds 1836 te Delden gevestigd en vanaf 1918 exploiteerde Hemmelder ook een lunchroom. Hij speelde daarbij in op de komst van toeristen die in Delden de fraaie bossen van het landgoed Twickel bezochten. Er kwamen wandelaars en fietsers en die legden graag even aan bij Hemmelder voor een zoete versnapering (de 'moppen' waren een aanrader). In de zomertijd prijkte er ook ijs op het menu. Enkele ijskarren van Hemmelder stonden in de buurt van Delden.

De Hemmelders deden ook al aan catering. Anton Hemmelder, de zoon van Hendrikus, had nl. een koksdiploma behaald. Geregeld werden ze dan ook gevraagd om voor de inwendige mens te zorgen op festiviteiten. Vooral bij priesterfeesten te Zenderen werd hun assistentie ingeroepen.

Zo nu en dan deden de Hemmelders hun deuren dicht en namen vakantie. Op de winkelruit hing dan een briefje met een door mevrouw Hemmelder gemaakt gedichtje:

"Om de dokter te ontlopen, Gaan we een poosje niet verkopen", en:

"Na de kermis, moe van 't sjouwen, Gaan we een poosje vakantie houwen".

In 1986 ging het echtpaar Hemmelder definitief met vakantie en werd de Deldense zaak overgedaan aan een opvolger. Nu is in het pand een antiekzaak gevestigd.

Joop Sybrandi

BAKKER BAREND ARENDSHORST DE 'TIJL UILENSPIEGEL' VAN VRIEZENVEEN

J. Hosmar

Bij de beschrijving van de 'Rusluie' is speciale aandacht besteed aan de vroegere Vriezenveners, die uitzwermden naar Rusland waar grote hanselshuizen werden gesticht. Er zijn echter ook Vriezenveners geweest die, gedwongen door de omstandigheden, uitweken naar den vreemde en daar een nieuw bestaan opbouwden. Eén van hen was bakker Barend Arendshorst. Deze emigreerde in de tachtiger jaren van de 19de eeuw naar de Verenigde Staten van Amerika. Hij vestigde zich weer in het oude vak in Grand Rapids (Michigan). Hij stichtte er de Holland Rusk Company en werd de beschuitkoning van Amerika.

Barend Arendshorst werd in 1839 te Vriezenveen geboren waar zijn vader, Jannes Arendshorst, bakker was. De jonge Barend was leerling van de enige school die Vriezenveen toen rijk was, namelijk de Middenschool, waar de van de Rusluie zo bekende 'bovenmeester' Jan Kunst, de scepter zwaaide. Volgens de overleveringen, die nu nog over deze Arendshorst in omloop zijn, was hij geen oplettende scholier. Hij haalde graag kattenkwaad uit en was een eerste klas grappenmaker. Dit verloochende zich ook later niet toen hij bij zijn vader in de bakkerij werkte.

Zijn guitenstreken kon hij niet nalaten. Ook niet toen hij na de dood van zijn vader op eigen benen moest staan en de zaak zelf dreef. Verschillende keren waren dit grappen, die voor een zakenman niet door de beugel konden. Dit werd mede de ondergang van zijn zaak waardoor hij genoodzaakt werd zijn geboorteplaats te verlaten. In 1880 vertrok het gezin Arendshorst naar Hellendoorn en vandaar emigreerde het later naar Amerika.

Over bakker Arendshorst zijn nog diverse overleveringen in omloop die hem tekenen als een soort Uilenspiegel, die verschillende malen Vriezenveen door zijn guitenstreken in opschudding bracht. Een tweetal hiervan willen we hier laten volgen.

Een beer in de boom

Er was destijds in Vriezenveen een berenleider aangekomen, die met de beer aan de ketting over de hobbelige keien van de Dorpsstraat trok, waar Bruintje Beer zijn kunsten moest vertonen. Dit was voor de dorpsjeugd een hele belevens. Moeders waarschuwden hun kinderen om toch niet te dicht bij het gevaarlijke beest te komen. Je kon toch nooit weten als het wilde dier zich eens losrukte van de ketting. Het gaf een hele opluchting toen tegen de avond de berenleider met zijn viervoetige makker het dorp verliet. Zo dacht men tenminste.

De volgende morgen, het was nog schemerdonker, alarmeerde Barend Arendshorst de buurt waar hij zijn bakkersbedrijf uitoefende. “Vlug opstaan”, was zijn bescheid, “mestvorken meebrengen, want de beer is losgebroken en zit boven in de kastanjeboom bij de smederij van De Vries”. De burenschoten haastig in de kleren en staken de hoofden bij elkaar. Ja, daar zat het beest boven in de boom. Duidelijk was in de schemering een donkere gestalte tussen de bladeren te onderscheiden. Wat nu? Men keek elkaar eens aan, want er moest iets gebeuren, meende Arendshorst. De beer kon daar niet blijven zitten. De slimme bakker had geen tijd meer, de oven moest aangeemaakt worden.

De beer zat en bleef zitten, hoog en droog in de kastanjeboom. Intussen was de schemering verdwenen en wantrouwend keken de burens omhoog. Was dat wel een beer? Hij zat zo onbeweeglijk stil. Al spoedig had men in de gaten dat men door de bakker bij de benen was genomen. Duidelijk zag men nu, dat de vermeende beer een oude zak was, gevuld met hooi of stro. “Waar is de bakker? Dat is zijn werk”, tierden de burens. Arendshorst stond rustig voor zijn oven en... lachte. “In het vervolg beter uitkijken”, was zijn weerwoord.

Op zoek naar de puthaak

Eén van zijn andere guitenstreken haalde hij uit op een zondag. Voor kerktijd moest nog gauw het vee gevoederd worden. Haastig liep de boer naar de put om water te halen. Waar was de puthaak? Wie zou die gebruikt hebben om water te putten? Op het gehele erf was de puthaak niet te vinden. Gauw even naar de buurman. Ook die scharrelde rond op het erf op zoek naar de puthaak. Zo was het op die zondagmorgen bij verschillende boeren in Vriezenveen. De puthaken waren verdwenen. Met het hoofd vol zorg over de geheimzinnige verdwijning van de puthaken ging men ter kerke. Nog voor men de kerkdeur binnenstapte, kwam de ontknoping van het raadsel. Voor het kerkgebouw lag een grote verzameling puthaken, zoals men nog nimmer bij elkaar had gezien. Of er die zondagmorgen naar de preek met aandacht is geluisterd, menen wij te mogen betwijfelen. Na kerktijd probeerde ieder zijn eigen puthaak weer te vinden. Een groot aantal kerkgangers ging met zijn puthaak op de schouder huiswaarts. Het was, zo verhaalde men op het dorp, een grap van bakker Arendshorst. Die had in de nacht van zaterdag op zondag bij verschillende boeren in Vriezenveen de puthaken meegenomen, de gehele bakkerskar vol. Hij had ze gedeponeed bij de kerk op het Midden.

De Holland Rusk Company

In Amerika zal bakker Arendshorst zijn grappen wel verleerd zijn. Hij wist zich daar tenminste een nieuw bestaan op te bouwen. De door hem gebakken Hollandse beschuiten waren van zo'n uitmuntende kwaliteit, dat dit product in latere jaren in geheel Amerika bekend was en nog is.

Bakker Barend Arendshorst, de Tijl Uilenspiegel van Vriezenveen

Barend Arendshorst is op hoge leeftijd in Amerika overleden. Dat was in 1930. Hij was net 91 jaar geworden. De plaatselijke bladen wijdden bij zijn heengaan waardevolle artikelen aan zijn nagedachtenis. Enige artikelen kwamen via Amerika in ons bezit. Het in het Nederlands verschijnende blad 'De grondwet' schreef onder andere: "Mr. Arendshorst was de stichter van de Holland Rusk Company, wier product over de gehele Verenigde Staten bekend is. Vijfenzeventig jaar van zijn leven heeft hij in het bakkersbedrijf doorgebracht. Hij begon de industrie op kleine schaal. De overledene zei eenmaal: 'Ik was vijftig jaar toen ik in Grand Rapids aankwam met mijn vrouw, twee zoons en twee dollars aan geld'. Hij begon zijn zaak met enige liters melk en wat meel".

Zijn vrouw en zijn kinderen, die hem overal mee behulpzaam waren, hebben er mede toe bijgedragen dat de hinderpaal van een klein begin werd overwonnen en dat de zaak van Barend Arendshorst internationaal bekendheid heeft verworven.

Uit een ander blad citeren we: "Tegenwoordig is de door hem (Arendshorst) gestichte zaak een grote maatschappij, welke zich nog gestadig uitbreidt. De zaak is verbonden met The National Biscuit Company".

Het product van de Holland Rusk Company komt nog geregeld bij de Amerikanen op tafel. Ook de in Amerika wonende Nederlanders eten de beschuit, welke naar het oude Vriezenveense recept van bakker Arendshorst wordt gemaakt.

ARCHEOLOGISCH OVERZICHT VAN TWENTE OVER 2001

A.D. Verlinde

OPGRAVINGEN EN VELDVERKENNINGEN

Almelo

Op en rondom het 12e eeuwse motte-kasteel de Schulenburg vond in 2001 een boorcampagne plaats van de ROB en RAAP. Hierbij zijn aanvullende gegevens naar voren gekomen over het beschermde archeologische monument, die ten dele als mutaties gelden op het artikeltje over de Schulenburg in 't Inschrien van 2001 (nr.4)

1. Er liep geen tweede gracht rondom het burchtterrein.
2. De hoofdburcht is aangelegd op een waarschijnlijk destijds aangepaste zandkop.
3. De gracht tussen hoofdburcht en voorburcht blijkt net zo ondiep (ca. 1,5 m) te zijn geweest als de ringgracht. De tussengracht bezit een nog onbekende breedte en is uitgegraven in een natuurlijke diepe venige depressie (ca. 35 m breed) tussen de zandkopjes, waarop de beide burchtdelen zijn gebouwd.
4. Bovendien blijkt het gehele burchtterrein opvallend genoeg te zijn afgedekt door een dun (bruin) esdek. Genoemd esdek ligt bij de voorburcht direct op het zandkopje.

Denekamp

Enkele proefsleuven in een nieuwbouwterrein op de es te Tilligte wezen op te veel grondverstoringen om een nader onderzoek van de archeologische resten te rechtvaardigen. Deze resten bestonden uit woonsporen en vondsten uit de latere IJzertijd en/of de Romeinse tijd.

Nadat booronderzoek op de Deurninger es positieve archeologische indicaties had opgeleverd, toonden later uitgegraven proefsleuven aan, dat er inderdaad veel woonsporen uit onder meer de (vroeg) IJzertijd aanwezig waren.

Enschede

Booronderzoek van Raap op de te bebouwen Josink es toonde volgens verwachting archeologische resten aan onder het esdek. Voor 2002 zijn er proefsleuven gepland.

Hengelo

Met D. Lohuis werd nabij Carelshaven een dubbele, vijfhoekige sloot rondom een laag terrein verkend. Het curieuze verschijnsel bleef helaas onbegrepen.

Tubbergen

In de Steenbrei te Vasse-noord zijn door het ARC vondsten uit de Nieuwe Steentijd/Vroege Bronstijd gedaan. Tevens zijn er grondsporen waargenomen, onder meer van een huis. Het is niet geheel zeker of de grondsporen en de vondsten bij elkaar behoren. De grondsporen zijn niet ernstig aangetast door middeleeuwse ontginningsgreppels. Voor de bebouwing aanvangt is archeologisch onderzoek zeker geboden.

Wierden

Bij een eendaags onderzoekje te Enter-Weitakkersweg zijn summiere resten uit de Middeleeuwen aangetroffen.

De door B. Groenewoudt e.a. reeds in 1993 ontdekte constructie van bewerkt en onbewerkt hout langs de rand van het Reggedal te Zuna heeft inmiddels nieuwe gegevens opgeleverd. Het lijkt te gaan om een uitzonderlijk oude veenweg uit omstreeks 3900 v. Chr., die daarmee uit de tijd van de Swifterbant cultuur moet stammen.

VONDSTEN**Hengelo**

Dr. H. Reynders selecteerde alsnog twee balkresten uit een grote dump op de voorhof van het Huys Hengelo. Door de stichting RING werden hierop aanvullende dendrochronologische dateringen verricht. Deze bevestigden de bouwperiode van het Huys. De uitslagen luiden concreet : 1537 AD \pm 6 jaar en NA 1516 AD \pm 6 jaar.

Hof van Twente

In een voerbak tussen het gras vond G. Haverkate een 'Flint Rechteckbeil'. Het gras was afkomstig uit een laag terrein langs het beekje de Potlee bij Zeldam. Melder : dr. H. Reynders, die de bijl afstond aan de oudheidkamer Goor.

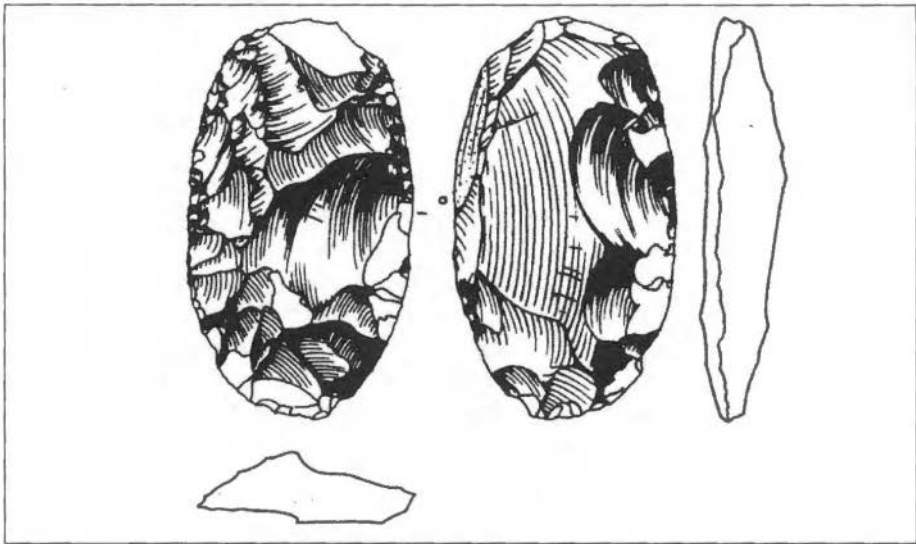
Losser/Gildehaus (afb. 1)

Bij een zandwinningsplas is opnieuw aanvullend midden paleolithische vuursteen gevonden, waaronder een fraaie bifaciale schaaf. Ouderdom : meer dan 40.000 jaar.

Tubbergen

Het vuursteen van het hunebed uit Mander, opgegraven in 1957, is onlangs ten dele bestudeerd door dr. A. van Gijn op gebruikssporen.

Het gros van de werktuigen bestaat uit transversaalspitsen : maar liefst 152 van de 246 werktuigen werden als zodanig geclassificeerd (tellingen H. Peeters 1986). Van de 54 exemplaren die zijn bekeken vertonen er 32 sporen die het gevolg zijn van een gebruik als projectiel. Hierbij moet worden opgemerkt dat een belangrijk slijtagekenmerk voor een voormalig gebruik als projectiel de karakteristieke impact scars vormen (van

Losser/Gildehaus. Bifaciale schaaaf uit de Oude Steentijd. Twee aanzichten, zij-aanzicht en dwarsdoorsnede zijn afgebeeld. Lengte : 76 mm. Tekening : H. Peeters.

Gijn 1990). Deze kunnen echter niet alleen zijn ontstaan door de inslag van het projectiel in een prooidier, maar ook door botsingen van stenen werktuigen onderling, bijvoorbeeld in de verpakking. Als we alleen afgaan op de werktuigen die karakteristieke glans bezitten (zgn. MLITS, lineair verspreide glans), vertonen slechts negen werktuigen sporen van een gebruik als projectiel. Dit is waarschijnlijk een realistischer aantal.

De andere grote categorie vuurstenen bijgiften vormen de bikkels (pics en vuurslagen zijn samengenomen in deze categorie). Van de 46 exemplaren zijn er 33 bestudeerd op de aanwezigheid van gebruikssporen. Een groot aantal van deze werktuigen vertoonde geen sporen van gebruik (N=14). Ze leken vers bekapt en zijn mogelijk speciaal geproduceerd om aan de dode mee te geven. Vijf werktuigen bezaten alleen klosporen, zonder dat deze klosporen enige afronding vertoonden. Deze vijf exemplaren zijn geïnterpreteerd als retouchoirs. Ze hebben allemaal een wat vierhoekige doorsnede. Tenslotte zijn er 14 bikkels met lichte tot zware afronding en soms wat lineair verspreide glans, kenmerken die karakteristiek zijn voor een gebruik als vuurslag. Hierbij gaat het om zes exemplaren met zeer overtuigende sporen voor een gebruik als vuurslag en acht werktuigen waarbij de afronding slechts licht is en waarbij nog duidelijk individuele klosporen zijn te onderscheiden. Deze laatste kunnen mogelijk ook als retouchoirs hebben gediend.

De overige vondstcategorieën komen slechts in kleine aantallen voor. Zo zijn er enkele schrabbers gevonden. Deze blijken voor verschillende doeleinden te zijn gebruikt, zowel voor de bewerking van hout als van huiden. Vijf geretoucheerde en ongeretoucheerde klingen bleken te zijn gebruikt voor het snijden van silica-houdende planten (graan of riet).

Van de in 1995 opgegraven vlakgraven leverde slechts één kuil vuurstenen werktuigen op: een *'Flint Rechteckbeil'*, een transversale pijlpunt, enkele bijlfragmenten en nog wat afslagen. De transversale pijlpunt (opvallend genoeg gemaakt op een bijlfragment) vertoont overtuigende sporen van een gebruik als projectiel. De bijl en de bijlfragmenten vertonen geen sporen van gebruik, evenmin als de afslagen.

Het blijkt dus dat een opmerkelijk groot aantal werktuigen geen sporen van gebruik vertoont. Dit geldt in ieder geval voor de beide grootste categorieën vuurstenen bijgiften, de bikkels en de transversale pijlpunten. Het is daarom mogelijk dat er speciaal voor de doden enkele werktuigen werden geproduceerd.

Monumentenzorg

Bij de omstreeks 1970 in meerdere campagnes opgegraven havezate de Grimberg, gem. Wierden is in dit verslagjaar het grachtencomplex uitgegraven in het kader van een visualisering.

Een klein verkennend onderzoek op het middeleeuwse terrein de Horden, gem. Diepenheim heeft feitelijk niets opgeleverd.

TENTOONSTELLINGSNIEUWS

Haaksbergen: Museum Buurt Spoorweg ism Van Deinse Instituut

'Het spoor terug'

T/m 28 oktober. Openingstijden: 053-5721516

Gramsbergen: Infocentrum Vechtdal

'Klederdracht in het Vechtdal'

T/m 30 november: ma t/m za 10-17 uur

Markelo: Museumboerderij 'Eungs Schöppe'

'Van baaienrok tot Petticoat'

T/m 31 oktober, elke dag 13.30-16.30 uur

Ootmarsum: Openluchtmuseum Los Hoes Ootmarsum

'De Commanderie', 'Landbouw en landschap', 'Heeren en boeren', 'Van vlas tot linnen'. T/m 31 december: di t/m zo 10-17 uur

EEN RELIGIEUS OBJECT IN DE VERZAMELINGEN VAN HET VAN DEINSE INSTITUUT, WAARVAN DE FUNCTIE ONZEKER IS

Zeno Kolks

“In den tuin van het Van Heekshuis (nu Creatief Centrum, Oude Markt 26 Enschede)”, schrijft J.H. van Heek op 21 november 1929 aan mej. Elderink en de heren Beudt, Lasonder, Ter Kuile en Snuif, “bevindt zich een Romaansch (sic!) doopvont of wijwaterbak, afkomstig uit Frankrijk. De voet (bedoeld zijn de steel en de basis) is modern. / De Familie is bereid, dit aan de Oudheidkamer ten geschenke te geven, wanneer het Bestuur meent, voor het stuk een plaatsing te hebben. / Ik verzoek U dit te willen overwegen.”¹ Het bestuur van de Oudheidkamer Twente heeft over dit aanbod geen gras laten groeien, want nog in datzelfde jaar kon het object in de collectie worden opgenomen (inv. nr. OKT 494).

Van het voorwerp is - zoals gezegd - alleen de kuip oorspronkelijk. Zij heeft een hoogte van 44 cm, en bestaat uit Noord-Franse kalksteen². Buitenwerks is de kuip achzijdig (fig.1), waarbij de lengte van de zijden varieert van 28 tot 33 cm. Eén van deze zijden is vlak; de andere zijn versierd met een plantaardig ornament, dat bestaat uit bladeren en (gestileerde) trossen. De stijl van de kuip is niet Romaans, zoals Van Heek beweert, maar Gotisch. Op grond van de vormtaal van de versiering kan de bak omstreeks 1400 worden gedateerd.

Het achzijdige bovengedeelte is uitgehold met een cilinder, die een doorsnede heeft van 50 cm en een diepte van 30 cm. Midden in de bodem van deze cilinder bevindt zich een verticale waterafvoer met een doorsnede van 6 cm, die aan de bovenzijde is verbreed tot 9,5 / 10 cm (om een sluitstuk te kunnen inlaten?).

Naar de functie van dit object kunnen wij slechts gissen. Duidelijk is, dat het bedoeld was als reservoir voor water, en dat het een kerkelijke bestemming moet hebben gehad. Maar een nadere specificatie van de functie levert de nodige problemen op. Laat ik proberen de argumenten pro en contra bondig te formuleren, en daarna de meest voor de hand liggende verklaring aan te reiken.

Sinds 1929 is de kuip over het algemeen aangezien voor het restant van een doopvont³. Inderdaad hebben vele Gotische vonten een achthoekige vorm, maar zij staan gewoonlijk vrij in de ruimte (de reden, waarom alle zijden bewerkt zijn)⁴. Bovendien zijn of waren zij in de regel van een deksel voorzien, en daarvan ontbreekt hier elk spoor. Een doopwaterafvoer komt bij doopvonten soms voor⁵, maar is zeker niet gebruikelijk. Op grond van deze argumentatie ligt het dus niet voor de hand, dat de kuip onderdeel heeft uitgemaakt van een doopvont, al kan deze mogelijkheid niet geheel worden uitgesloten.

De eerder genoemde vlakke zijde van de kuip pleit eerder voor een wijwaterbak. Deze

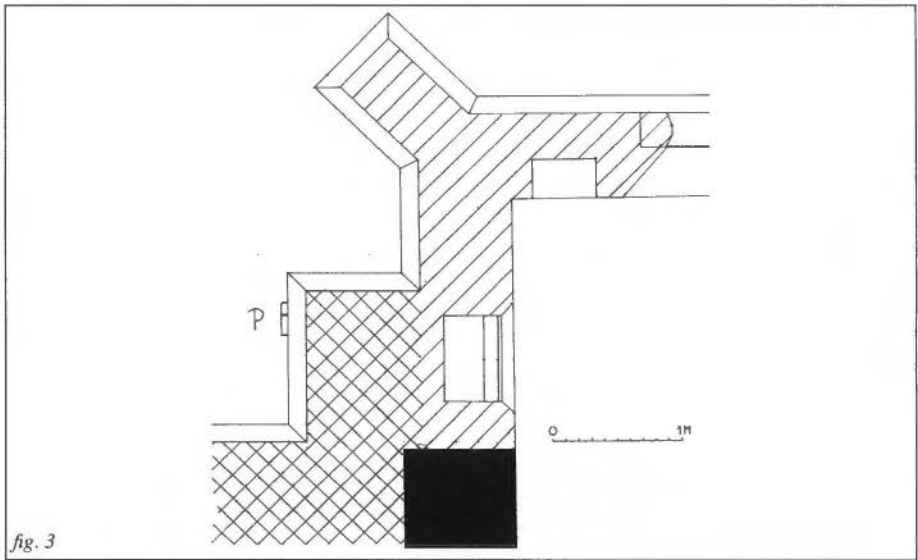
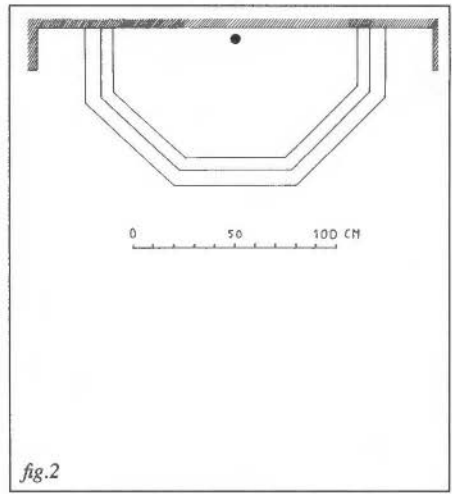
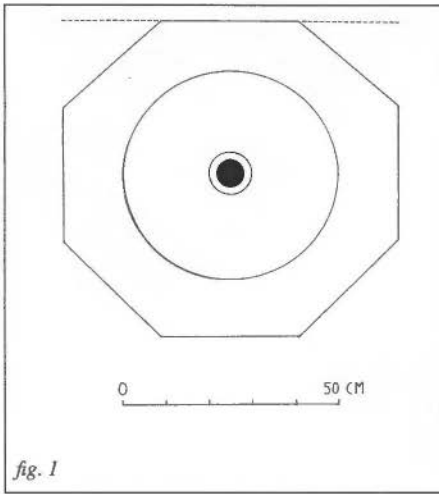

Fig. 1 Doorsnede van de laatmiddeleeuwse kuip van een piscina (?) in de verzamelingen van het Van Deinese Instituut

Fig. 2 Doorsnede van de kuip van het middeleeuwse wasbekken in de kloostergang van de Abdij van het Park te Heverlee bij Leuven (België)

Fig. 3. Vorm en plaats van de laatmiddeleeuwse piscina (P) van de Oude Kerk in Borne

bak staat immers dikwijls tegen een muur, en is niet met een deksel afgesloten. Maar voor een dergelijk voorwerp lijkt de vorm te monumentaal⁶, en bovendien is mij geen wijwaterbak met waterafvoer bekend. Dat de kuip een restant is van een wijwaterbak komt mij daarom nog minder waarschijnlijk voor.

Een derde mogelijkheid is, dat wij te maken hebben met een voorwerp voor het wasen van de handen zoals dat geschiedde vóór de aanvang van de H. Diensten of het eten (wasbekken, lavabo, lavacrum, lavatorium, fig. 2). Een dergelijke 'wastafel' heeft wèl een waterafvoer, maar staat in kloosters herhaaldelijk vrij in de ruimte. In sacristieën vormt zo'n bekken doorgaans de onderafsluiting van een nis, waarbij het in de muur is ingebouwd en - in de vorm van een veelhoek - normaliter met vijf zijden uit de muur steekt. Deze functie lijkt - van de drie genoemde mogelijkheden - voor onze 'kuip' nog het minst in aanmerking te komen.

Een laatste denkbare functie is die van een piscina (fig. 3): een voorwerp, waarin de celebrerende priester het heilig vaatwerk afspoelde. Deze piscina voerde eventuele partikels van heilige hosties of restanten van tot bloed van Christus geworden wijn via een buisachtige opening af naar de gewijde aarde buiten het kerkgebouw⁷ of - zoals in ons geval - naar die onder de kerkvloer. Uit een mij door mevrouw M. Hesselink-van de Riet ter hand gesteld artikel blijkt, dat er niet alleen nismvormige piscinae zijn, maar ook vontachtige, die al of niet tegen een muur zijn geplaatst⁸. Om de kuip als een onderdeel van een piscina te beschouwen lijkt mij dan ook het meest plausibel.

Vanwege de huisvestingsproblematiek van het Van Deinese Instituut in Enschede staat dit object sinds 1996 opgesteld in de kerk van de H.H. Simon en Judas in Ootmarsum, waar het onder de orgeltribune een plaats heeft gevonden.

Noten

1. Archief Van Deinese Instituut Enschede.
2. De heer Querido van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist identificeerde het materiaal in 1986 als Faveroles, een kalksteensoort uit het gebied ten noorden van Parijs. Gezien de kleur en de toepassing van deze steen (zie A. Slinger, H. Janse en G. Berends: *Natuursteen in Monumenten, Zeist/Baarn 1980*, blz. 62), lijkt mij deze toeschrijving echter twijfelachtig.
3. Aldus staat zij nog omschreven in de documentatiesystemen van het Van Deinese Instituut.
4. Vgl. H. Hagens: *Oude doopvonten in Twente (vervolg)*, in: 't inschrien, vijftiende jaargang nummer 2, april 1983, blz. 28.
5. Zie b.v. M. Schönlanck-van der Wal: *Middeleeuwse stenen doopvonten in Nederland, een onderzoek naar de oorzaken van hun verscheidenheid*, Amsterdam 1994 (diss. VU), blz. 61.
6. Vgl. H. Hagens: o.c. (zie noot (4)) blz. 29.
7. Zoals bij de Oude Kerk van Borne (ca. 1500). Het water, dat door de hier nog aanwezige, door de heer J. Grootenboer ontdekte piscina (fig. (3)) liep, onderging een verval van 32 cm. alvorens het bij de uitmonding van de afvoer over de gewijde aarde vloede.
8. Reinboth, F.: *Freistehende Piszinen in Zisterzienserkirchen*, in *Harz-Zeitschrift* 43/44 92,
9. Braunschweig 1992, blz. 141-142.

We zijn net zo thuis in de buurt als u

De Rabobank is een bank met een idee. Het idee dat je samen sterk bent. De Rabobank heeft als geen ander een traditie van samenwerken en bouwen aan relaties. Het is een bank van mensen vóór mensen.

Dat merkt u al snel in het persoonlijke contact. Elke Rabobank staat midden in de samenleving. Daarom zijn we vaak betrokken bij activiteiten in het bedrijfsleven, verenigingen en scholen. We weten wat er leeft, ook als het niet om bankzaken gaat. Kortom, we zijn een bank die net zo thuis is in de buurt als u.

Rabobank

HUIZE HOLTERHOF

Hölterhofweg 325
7534 PT Enschede
Tel. 053 - 4611306

Huize Hölterhof, moeilijk te vinden.....
Een openbaring om te ontdekken!

Van november t/m april:
diners-koffietafels
recepties-familieëunies enz.

Van mei t/m oktober:
55-plus vakantieweken.

Vraagt folder en programma

A. Bonzet SPECIAAL BOEKBINDERIJ
DE OSSENBOER 44 - ENSCHEDE
tel. 053 - 4314069

**OOK UW BINDWERK
IS BIJ ONS WELKOM**
wij zijn een niet te grote
binderij waar kwaliteit
en service nog
mogelijk is

*Gespecialiseerde handboekbinderij
voor particuliere- en rijksopdrachten
Levering franco door geheel Nederland
Kleine tot grote oplagen - speciale opdrachten*

ANTIQUARIAAT GALERIJ REZA

MODERNE KUNST EN
OUDE BOEKEN
BOEKENZOEKDIENST

KORTESTRAAT 2
T/O ZOUTMUSEUM
POSTBUS 9 - 7490 AA DELDEN
TEL.: 074 - 3764792
GEOPEND:
DI/WO/DO: 14-18
VR: 12-21
ZA: 10-17 UUR

boekhandel

Sinds 1868

Broekhuis

*Algemene en
Wetenschappelijke Boeken
en Tijdschriften*

*Kantoorartikelen en
Schrijfwaren*

School- en Studieboeken

Multimedia

www.boekhandelbroekhuis.nl

Broekhuis HENGELO

Enschedeestraat 19 Telefoon (074) 2910267 Fax (074) 2913892
E-mail: info@boekhandelbroekhuis.nl

Broekhuis Studie Boeken

Esrein 51 Telefoon (074) 2594270 Fax (074) 2568837
E-mail: info@broekhuis-studieboeken.nl

Broekhuis ENSCHEDE

Marktstraat 12 Telefoon (053) 4325210 Fax (053) 4340550
E-mail: enschede@boekhandelbroekhuis.nl

Campus BOEKHANDEL

UT Drienerburgh Telefoon (053) 4892414 Fax (053) 4327229
E-mail: info@campusboekhandel.nl

Hilarius Broekhuis ALMELO

Koornmarkt 24 Telefoon (0546) 456717 Fax (0546) 811831
E-mail: info@hilariusbroekhuis.nl

